

... Janko Pleterški, ...

VPRASANJE ENAKOPRAVNOSTI

VRŠANJE ENAKOPRAVNOSTI V JUGOSLAVIJI 1918—1941
 Referat na simpoziju Nemci na Slovenskem v času narodnih gibanj ... prve jugoslovanske države (1848—1941), Ljubljana 12.—13. 4. 1984.

Vprašanja enakopravnosti v odnosih med narodi neke mnogonarodne države v zgodovinskem razvoju gotovo ni mogoče ločevati od splošnih značilnosti družbenih in političnih razmer v tej državi. Nacionalni odnosi, ki se oblikujejo v njej, so sestavni element te celotnosti stvarnih družbenih odnosov in ne pojav za sebe! Če jih tukaj sumarno opišemo posebej, ne da bi govorili o značilnosti občega družbenega in političnega razvoja prve jugoslovanske države 1918—1941, potem je to le nujna tematska omejitev. Celo tako omejena tema referata pa pomeni bistveni obči okvir, ki je neposredno nujen za obravnavo specialne teme o položaju ene izmed nacionalnih manjšin v tej državi. Vprašanje enakopravnosti nacionalnih manjšin ni ločljivo od vprašanja odnosov med narodi Jugoslavije.

Naštanek Jugoslavije je pojav prve petine 20. stoletja, toda rezultat prizadevanj narodnih gibanj, ki so se razvila že v 19. stoletju. Gre za narodna gibanja Srbov, Hrvatov, Črnogorcev, Slovencev, posredno pa tudi Makedoncev in bosensko-hercegovsko-sandžaških Muslimanov (islamskega prebivalstva s srbskohrvatskim jezikom). Gre za poseben primer v zgodovini evropskih nacionalnih gibanj. Na podlagi pravice narodov do samoodločbe in ne kakega zgodovinskega državnega prava, se je ustanovila zedinjena država, ki ni rezultat zedinjenja enega naroda (kot npr. Italija in Nemčija), marveč je mnogonarodna. Medtem ko so v tem obdobju narodnih gibanj mnogonarodni imperiji Evrope (carska Rusija, Osmansko cesarstvo, Habsburška monarhija) doživljali tendence razhajanja narodov, so tukaj različni, četudi sorodni, narodi pravico do samoodločbe uporabili za združitev v novo državo, ki naj bi bila — vsaj idealno — skupna vsem njim. Specifičnost tega primera je bila do neke mere prikrita s tem, da so jugoslovanski narodi navzven, v svetu meddržavnih odnosov in diplomacije, ko so terjali priznanje pravice do samoodločbe, praviloma nastopali v imenu (neobstoječega) enega in enotnega jugoslovanskega naroda. (Dragotin Gustinčič, eden izmed aktivistov jugoslovanskega gibanja v času vojne v emigraciji, slovenski socialist, pozneje pa vodilni komunist, je v letu 1923 stvar pojasnjeval: Nismo mogli v imenu pravice narodov do samoodločbe zahtevati razbitje ene mnogonarodne države, da bi ustanovili drugo mnogonarodno državo!) Dejstvo je seveda, da je ideja o enotnem jugoslovanskem narodu imela določeno vlogo tudi v jugoslovanskem gibanju samem, posebno za premoščanje srbskohrvatskih razlik, predvsem na narodno mešanih področjih Hrvatske, Dalmacije in pa Bosne-Hercegovine, a tudi kot način prevajanja ideje srbske velikodržavnosti v širšo jugoslovansko. Posebna varianta motivov za gojitev jugoslovanskega nacionalnega unitarizma se je pojavljala v socialdemokratskih strankah Slovencev, Hrvatov, Bosne-Hercegovine in Srbije, ki so v njem videle pot k združevanju šibkih moči južnoslovanskega proletariata (»skupni boj jugoslovanskih siromakov«). Dejansko pa se nobeno nacionalno gibanje ni odreklo svoje individualnosti, četudi je v jugoslovanstvu vsako posebej videlo možnost okrepiteve po poti vzajemnosti, solidarnosti.

Skupna jugoslovanska država je bila ustanovljena 1. decembra 1918, in sicer tako, da je regent Aleksandar Karadorđević, potem ko je poslušal izjavo delegacije Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu, razglasil »zedinjenje Srbije z deželami neodvisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno Kraljestvo Srbov,

Hrvatov in Slovencev.« (Že pred tem sta se Srbiji neposredno priključili Črna Gora in Vojvodina.) Ne v izjavi delegacije Narodnega sveta ne v regentovi ni bilo rečeno nič določnega o bodoči državni ureditvi. Delegacija si je želela sklic demokratično izvoljene konstituante v roku šestih mesecev po sklenitvi (evropskega) miru, regent pa je obljubil zvestobo ustavnim, parlamentarnim, demokratičnim načelom. Obe strani sta »govorili o »celokupnem narodu Slovencev, Hrvatov in Srbov« oziroma o »celem narodu Srbsko-Hrvatsko-Slovenskem«. Poprejšnji kompromisni dogovori o načelih bodoče državne ureditve (Krfska deklaracija iz julija 1917 in Ženevska deklaracija z dne 9. novembra 1918) niso bili omenjeni. To je pomenilo, da se bodo vprašanja državne ureditve reševala, ne na podlagi prejšnjih sporazumov, marveč na podlagi stvarnega razmerja moči med konstitutivnimi subjekti nove države. Kateri izmed njih je najmočnejši v smislu državne organiziranosti, pa tudi moralno-politično, kot zmagovalec v vojni, o tem ni bilo najmanjšega dvoma.

Na ta način se je oblikovalo navidez paradokсно dejstvo, da se je v državi, ki se je ustanovila v imenu nacionalne osvoboditve, že od prvega trenutka njenega obstoja odprlo poleg temeljnega nerešenega vprašanja, socialnega, še novo, nacionalno vprašanje. Seveda, odprlo se je na novi zgodovinski, na jugoslovanski ravni, ne več na stari ravni osvobojevanja izpod »tujih, osvajalcev in zatiralcev« (stara raven je ostajala aktualna samo še obrobno, v vprašanju državnih meja). Nova, jugoslovanska raven, to je bila poglobljena pridobitev 1918. leta. Z današnjega vidika lahko rečemo, da je nacionalno vprašanje posameznih narodov dobilo v Jugoslaviji novo zgodovinsko vlogo, četudi se v svojem bistvu ni spremenilo (pravica do samoodločbe). To je zdaj odločilni problem nadaljnjega razvoja v procesu svobodnega asociiranja emancipacijskih nacionalnih gibanj. Uspešnost tega procesa je odločala o svobodnosti narodov Jugoslavije, v celoti. Ta uspešnost je odločala tudi o vključitvi narodnih manjšin (narodnosti) v proces svobodnega asociiranja. Kajti manjšine so se leta 1918 znašle v jugoslovanski državi večidel le po geografskih ali zgodovinskih okoliščinah. Tako, je nacionalno vprašanje, že od začetka pomenilo kardinalni politični problem monarhične, jugoslovanske države, ki je ostal nerešen vse do vojaške zasedbe te države v letu 1941.

Uradna statistika Kraljevine SHS je otežkočala vpogled v nacionalno strukturo države, ker ni ugotavljala narodov, marveč le jezike in po teh so se posebej izkazovali samo Slovenci in manjšine s priznanimi jeziki. Kriterij verske pripadnosti je do neke mere omogočal ugotovitev deleža srbskega in hrvatskega prebivalstva, poleg tega še muslimanskega, odpovedoval pa je v primeru Črnogorcev in Makedoncev. Tako so podatki o nacionalni strukturi le posredni, približni. V letu 1924 je predstavnik KPJ na V. kongresu Kominterne poročal, o številčnem stanju narodov in manjšin s takšnimi številkami: *Srbi* (tukaj so očitno prišteti tudi Črnogorci) — 4.704.876 ali 39 %; *Hrvati* — 2.889.102 ali 23,9 %; *Slovenci* — 1.023.588 ali 8,5 %; *Mustimani* (Manuilski je na istem kongresu govoril o »muslimanskih Srbo-Hrvatih«) — 759.656 ali 6,3 %; *Makedonci* — 630.000 ali 5,3 %; *Nemci* — 512.207 ali 4,3 %; *Albanci* — 483.871 ali 4 %; *Madžari* — 472.079 ali 3,9 %; *Romuni* — 183.563 ali 1,6 %; *Turki* — 143.453 ali 1,2 %; *ostali Slovani* — 198.887 ali 1,6 %; *Italijani* — 11.630 ali 0,1 %; *drugi* — 42.756 ali 0,3 %.

Te številke so govorile le globalno o obsegu nacionalnega vprašanja. Vsi drugi elementi manjkajo. Iz njih ni vidna ozemeljska plat; zlasti ne problemi obsežnih mešanih ozemelj; narodov, oni ne govore o specifičnem problemu meddržavne razkosanosti Makedoncev in Slovencev in seveda tudi ne o velikih razlikah v gospodarski in siceršnji razvitosti narodov, da ne omenjamo razlik v tradicijah in načinu življenja. Vsekakor pa so te številke dokazovale, da je Jugoslavija tipična mnogonarodna država in država s številnimi in razmeroma močnimi narodnimi manjšinami (narodnostmi).

Vprašanja v zvezi z mednarodnim priznanjem nove države in njenih meja, naglo stopnjujoča se notranja socialna gibanja so pospeševala pripravljenost strank

iz vseh delov Jugoslavije, da se združijo v koncentracijski vladi. Takšna vlada se je oblikovala še pred konec 1918. leta. Svojo najvažnejšo nalogo je videla v zagotovitvi »reda in miru«. Pred doseženim »pomirjenjem« ni mislila na demokratizacijo političnega življenja, predvsem pa ne na volitve v ustavodajno skupščino. Postavljeno je bilo Začasno narodno predstavništvo, sestavljeno iz poslancev, ki so jih vodstva strank določila po ključu, ki je temeljil v glavnem na razmerju političnih moči še iz časa pred svetovno vojno. Narasla moč delavstva, pa tudi kmečkih gibanj, je tako bila veliko premalo upoštevana, novim revolucionarnim in političnim, silam pa je Začasno narodno predstavništvo, sploh ostalo zaprto. Poleg centralne vlade, so delovale na podoben način, sestavljene deželne vlade v Zagrebu, Sarajevu, Splitu in Ljubljani, ki so začasno upravljale notranje zadeve, kmetijstvo, prosveto, pravosodje in socialne zadeve, ne da bi se pri tem opirale na kako, četudi začasno, predstavniško telo. Dejansko so izražale policentričnost jugoslovanskega gibanja do 1918, slonečo na pluralizmu narodov in deloma, tudi zgodovinskih dežel. Ta policentričnost pa se v nadaljnjem ni organsko, razvila v kakem federalističnem smislu. Nasprotno. V letu 1920 je že minil višek revolucionarno socialnega gibanja. Po drugi strani je bila v tem letu dokončno določena državna meja v zadnjih svojih sektorjih, nasproti Italiji in Avstriji. Tako so državni vrhovi končno tvegali volitve v ustavodajno skupščino (28. november 1920). Pokazale so veliko moč delavskega gibanja in pa tistih političnih strank, ki so se upirale centralizmu. Pomemben je bil uspeh Komunistične stranke Jugoslavije, ki je z 59 izvoljenimi poslanci postala tretja najmočnejša stranka v konstituenti. Nepričakovano moč je pokazala opozicijska Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), ki je s svojimi 50 mandati dosegla položaj očitno najpristojejše predstavnice hrvatskega naroda. V Sloveniji se je nekdanje razmerje moči političnih taborov bistveno spremenilo. Nekoč absolutno prevladujoča klerikalna Slovenska ljudska stranka (SLS) je padla na 36 % oddanih glasov, obe delavski stranki skupaj pa sta se ji približali s 30 % (KPJ 10,3 %, Jugoslovanska socialdemokratska stranka 19,3 %). Nova agrarna stranka, liberalne in v začetku avtonomistične usmeritve, je dobila 20 %. Tako je odkrito centralistično usmerjeno slovensko liberalno meščanstvo (strankarsko že vključeno v stranke s centrom v Beogradu) dobilo neposredno samo pičlih 8 % oddanih glasov. Obe poglavitni stranki s centrom v Beogradu, predstavnici centralizma in z monarhijo povezane premoči srbskega meščanstva in sploh večine srbskih volilcev, sta s svojimi zavezniki nastopili v celi državi in osvojili najmočnejše pozicije v konstituenti (Jugoslovanska demokratska stranka 92, Narodna radikalna stranka 91 poslancev), a obe skupaj nista imeli niti navadne, kaj šele dvetretinske večine (Krfski dogovor je bil za sprejem ustave, predvidel »številčno kvalificirano« večino). Tu so bile še nekatere manjše stranke. Nemci s področja Ogrske niso imeli volilne pravice pred potekom opcijskega roka, določenega s trianonsko pogodbo.

Delo konstituante se je začelo v znamenju bistvene omejitve političnega demokratizma: vlada* je z odlokom 29. decembra 1920 prepovedala vsakršno delovanje komunistične stranke in dopustila samo še delo komunističnih poslancev v skupščini. Konstituenta se temu ni uprla. Vlada je nato dosegla, da so morali poslanci vseh strank priseči kralju, tj. vnaprej priznati monarhično obliko države. Poslanci HRSS tega niso hoteli storiti in se dela konstituante, kot tudi pozneje skupščine, vse do leta 1925 sploh niso udeleževali. In končno, vlada je konstituenti vsilila poslovnik, po katerem je za sprejem ustave zadoščala navadna večina.

Vladni načrt ustave je temeljil na monarhiji, centralizmu in zanikanju narodov. Temu načrtu so nasprotovali proficentralistične stranke, med njimi tudi slovenska klerikalna SLS. Komunistični poslanci niso, v skladu s svojim stališčem o nacionalni enotnosti, zahtevali federacije, pač pa enovito sovjetsko republiko. Skupščino so zapustili še pred glasovanjem o ustavi. Iz skupščine se je pred glasovanjem umak-

* To je bila že šesta vlada Kraljevine SHS. V njej sta imeli glavno moč obe centralistični stranki, Jugoslovanska demokratska stranka in Narodnoradikalna stranka. Obe sta v temelju izvirali iz političnega življenja Kraljevine Srbije. Prva, koncentracijska vlada, je trajala do 16. avgusta 1919.

nila tudi SLS. Tako je glasovanje poteklo brez navzočnosti predstavnikov revolucionarnega delavskega gibanja in najmočnejših strank Hrvatov in Slovencev.

Vidovdanska ustava (28. junij 1921) je opredeljevala jugoslovansko državo kot centralistično urejeno parlamentarno monarhijo z imenom »Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev« in s »srbsko-hrvatsko-slovenskim jezikom« kot državnim. Trojno ime je bilo sprejeto na zahtevo centralističnih srbskih radikalov, ki so v imenu države hoteli ohraniti srbsko ime. Vzlic temu je ustava državo pojmovala kot mononacionalno. Govorilo se je sicer o enakopravnosti treh »plemen« enotnega jugoslovanskega naroda (Srbov, Hrvatov in Slovencev), vendar je ustava z določilom o omejenem obsegu administrativnih ozemelj vnaprej preprečila, da bi se katerokoli teh treh »plemen« moglo na administrativni podlagi enotno konstituirati. Makedoncem, Črnogorcem in Muslimanom niso priznavali niti »plemenskega« statusa. Prve in druge so šteli neposredno k srbskemu »plemenu«, vprašanje Muslimanov je bilo priznано samo kot versko. Centralistično vodenje države iz Beograda in izjemni položaj kralja sta omogočila vladajočim slojem v Srbiji, da obdrže v svojih rokah nedvomno nadvlado. »Manjšine druge rase in jezika« in njihove pravice se v ustavi omenjajo samo v členu, ki govori o šolstvu (16). Socialni značaj vidovdanskega ustavnega sistema se je izkazal že po nekaj tednih, ko je bila z drakoškimi sankcijami prepovedana komunistična stranka. Vse do konca države ta prepoved ni bila preključena in KPJ je ves čas mogla delovati samo ilegalno.

Takorekoč od dne sprejetja ustave se je začel boj za njeno revizijo. Vodstva posameznih proticentralističnih strank niso nikoli prišla do tega, da bi opredelila integralen in koherenten pojem enakopravnosti narodov in narodnih manjšin Jugoslavije. Nasprotovala so centralizmu in hegemonizmu, izhajajoč iz svojih ožjih interesov, in bila so pripravljena oprostiti režimu zatiranje drugih. Vse te stranke po vrsti so v različnih trenutkih stopale v nenačelne kompromise s centralizmom in režimom. Ugotoviti je treba, da gibanja neenakopravnih narodov niso bila separatistična, četudi jim je režim to stalno očital. Separatizem je bil lastnost tistih skupin, ki so se nagnile k fašizmu, npr. ustaštvo.

Prizadevanja za demokratično reformo ustavnega sistema so bila popolnoma neuspešna in to je povzročalo vse globlje politične krize. Na strani proticentralistične opozicije je najvažnejši dogodek sklenitev (v letu 1927) zveze Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića (medtem se je odrekla republikanstvu) in Samostojne demokratske stranke Svetozarja Pribičevića (voditelja Srbov na Hrvatskem, ki se je preusmeril od centralizma k federalizmu) in ustanovitev Kmečko-demokratične koalicije. Ta je predstavljala v naslednjem desetletju najpomembnejšo legalno opozicijsko skupino in zastopala, zahtevo po demokratični reviziji ustave v federalističnem smislu.

Očiten obstoj nerešenega nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji in rastoči vpliv nacionalnih gibanj pod vodstvom opozicijskih strank sta v letu 1923 povzročila spremembo v stališčih KPJ. Po intenzivni javno vodeni diskusiji so jugoslovanski komunisti zavrgli svoje prvotno nerealistično stališče o »nacionalni enotnosti«, ki da jo je treba braniti pred prepirajočo se plemensko buržoazijo. Uveljavili so izhodišče, da je Kraljevina SHS mnogonacionalna država, v kateri buržoazija srbskega naroda zatira druge narode, in da je trditev o nacionalni enotnosti le pretveza velikosrbskega hegemonizma. V Jugoslaviji obstaja ne samo več narodov, temveč tudi nerešeno nacionalno vprašanje. Nacionalna gibanja zatiranih narodov so pristna in globoko družbeno zasidrana in niso zgolj rezultat sebične in špekulantske politike »plemenskega meščanstva«. KPJ je narodom načelno priznala pravico do samoodločbe, jo podprla in nakazala perspektivo svobodne, enakopravne združitve narodov v jugoslovansko federacijo. V nadaljnjem razvoju — pod vplivom Komunistične internacionale in zaradi notranjih frakcijskih bojev v sami stranki — je to perspektivo zamenjala parola o Balkanski federaciji delavsko-kmečkih republik, kar je pomenilo, da bi Jugoslavija kot posebna državna zveza prenehala obstajati. Pomembna

štrani novih programskih stališč KPJ je bila tudi v tem, da so kot narode poleg Srbov, Hrvatov in Slovencev ugotavljala tudi Makedonce in nato še Črnogorce in da so upoštevala posebnost zgodovinskih pokrajin kot sta bili Bosna-Hercegovina in pa Vojvodina. Tako pri Makedoncih kot pri Slovencih se je pravica do samoodločbe v interpretaciji KPJ izražala kot pravica do ozemeljsko političnega zedinjenja njihovih na različne države razkosanih narodnih delov. Glede Makedonije je KPJ svoja stališča koordinirala z bolgarsko in grško komunistično stranko v okviru regionalne organizacije, Komunistične Internacionale, Balkanske komunistične federacije, medtem ko je glede Slovencev stopala ob načelni podpori Komunistične internacionale v neposredne dogovore s komunistično stranko Italije in nato tudi Avstrije. V letu 1934 je prišlo do skupne izjave komunističnih strank Jugoslavije, Italije in Avstrije o slovenskem vprašanju, in sicer na temelju priznanja pravice celotnega naroda Slovencev do samoodločbe, vključno do njegovega teritorialnega zedinjenja.

V letu 1928 se je politična kriza Kraljevine SHS skrajno zaostрила, ko je v skupščini prišlo do atentata na hrvatske opozicijske poslance. Poslanski klub Kmečko-demokratske koalicije se je umaknil v Zagreb, bojkotiral skupščino v Beogradu, zahteval njen razpust, svobodne volitve pod nevtrarno vlado in revizijo ustave. Pokazalo se je, da vladajoči državni vrhovi, predvsem kralj, niso v nobenem primeru pripravljeni odstopiti od centralističnega sistema. Mnogi znaki kažejo, da je kriza bila tudi namerno izživana, da bi bilo kralju omogočeno nastopiti v vlogi zunajustavnega, absolutističnega faktorja.

Po razglašenem obsednem stanju je kralj Aleksander 6. januarja 1929 razpustil parlament, razveljavil Vidovdansko ustavo in prevzel oblasti osebno. Vse politične stranke, ki bi hotelé spremeniti državni red, so bile prepovedane. Razpuščene so bile tudi vse stranke »plemenskega« ali verskega značaja. Dejansko je šlo za potrditev zatiranja komunističnega gibanja in za prepoved vseh dotlej obstoječih strank. V oporo svoji vladi je kralj nameraval ustanoviti stranko, ki ne bi bila samo vsedržavna, marveč formalno tudi čisto nova politična formacija, odtrgana od starih strankarskih tradicij. Kralj je državo razdelil v devet administrativnih enot, banovin. Banovine niso pomenile kake konsesije načelu samouprave, marveč nasprotno. Imenovanje jih je po vodah, da bi izbrisal vsako povezačo z etničnimi dejstvi in zgodovinsko tradicijo. Kraljeva diktatura je poudarjala »integralno jugoslovanstvo«, ki je opustilo celo formulacijo o »troimenem narodu«. V tem smislu je država dobila novo ime »Kraljevina Jügoslavija«. Dejansko pa se je zaostreni centralizem slejkoprej povezoval s hegemonijo srbskega meščanstva in dvora, četudi ne brez participacije nekaterih hrvaških in slovenskih politikov. V vladi diktature je s slovenske strani sodeloval vodilni klerikalni politik dr. Anton Korošec.

Diktatura dejansko ni bila sposobna odpraviti nacionalnih vprašanj. Pospešila je splošno politično krizo države in je postajala vedno bolj nesigurna, še posebno, ko je tudi na Jugoslavijo začela učinkovati svetovna gospodarska kriza. Med znamenji težav režima je bil jeseni 1930 izstop slovenskih klerikalcev iz vlade. Ze naslednje leto je kralj sklenil navidežno vrnitev k parlamentarizmu. Oktroiral je novo ustavo (3. septembra 1931). Tudi po tej ustavi je položaj vladarja ostal tako prevladujoč, da ni mogoče govoriti o koncu diktature. Skupščina je bila dvodomna, pri čemer je bil senat popolnoma v rokah kralja, poslanska zbornica pa v rokah vlade, odgovorné samo kralju. Razumé se, da ustava ni priznavala narodov v državi in da je izhajala iz načela narodne enotnosti in zato centralizma. Narodnih manjšin sploh ni omenjala.

Režimu diktature se je dosledno upirala samo KPJ. Opozicijsko so bile usmerjene nekatere formalno razpuščene meščanske stranke. V Srbiji so to bili deli demokratske in radikalne stranke, ki se niso — kot njihova »dvorna« krila — pridružili diktaturi. Poleg njih še agrarna in republikanska stranka. Opozicija s središčem v Beogradu je predvsem zahtevala, da je treba obnoviti parlamentarni sistem, a v glavnem v smislu obnove vidovdanske ustave. Sporazum s Hrvati in Slovenci o kaki

drugačnjo ustavni ureditvi države bi, po njihovem, prišel na vrsto šele pozneje. Na Hrvaškem je bila opozicija slejkoprej zbrana v Kmečko-demokratski koaliciji (S. Pribičević se je umaknil v emigracijo). Opozicija s središčem v Zagrebu je zahtevala obnovo parlamentarizma, vendar ni priznavala vidovdanske ustave in centralizma in je zato vnaprej zahtevala poseben državnopravni položaj, Hrvatske. K opoziciji so se prištevali tudi črnogorski federalisti, Jugoslovanska muslimanska organizacija v Bosni in Hercegovini in pa klerikalna Slovenska ljudska stranka v Sloveniji.

V letu 1932 so vodje opozicije iz Beograda skušali doseči dogovor vseh meščanskih opozicijskih vodstev. Izkazalo se je, da se ne morejo sporazumeti niti sami med seboj.

Največjo težavo je v Beogradu pomenilo sprejetje federativnega načela. Opozicijski radikali so ga sploh odklanjali, demokrati in agrarci, ki so ga začeli sprejemati, so ga dopuščali le za Hrvatsko in Slovenijo. Novembra 1932 je opredelila svoje zahteve Kmečko-demokratska koalicija v Zagrebu. Poudarila je načelo demokracije in ljudske suverenosti in pa temeljni pomen kmečkega stanu. Ugotovila je razdiralni učinek »srbijske hegemonije«, po šestojanuarski diktaturi le še okrepljene. V ustavnem pogledu je KDK terjala vrnitev na položaj v letu 1918, in iz tega izhodišča novo državno ureditev. Temelji naj na prosti volji in enakopravnosti srbskega, hrvatskega in slovenskega naroda, preprečuje naj nadvlado enega ali več členov, ki bodo sestavljali državo. Posebni interesi »inojezičnih« manjšin bodo popolnoma zajamčeni. — Svoje programske zahteve so zdaj objavile tudi druge opozicijske stranke. Vse so se ujemale v zahtevi po obnovi ustavnega življenja, sicer pa so bile kaj različne. Medtem ko so vojvodinski radikali pristajali na federativno ureditev države in pri tem zahtevali položaj federalne enote tudi za Vojvodino, so opozicijski radikali v Beogradu odklanjali federativno načelo sploh, prav posebej pa federalni položaj Vojvodine. Demokrati so federacijo v načelu sicer sprejemali, a za srbsko enoto brezpogojno zahtevali, da mora obseči tudi Vojvodino, Črno Goro in Makedonijo; poleg federalne Srbije, Hrvatske in Slovenije pa so predvidevali še, posebno federalno enoto v »prehodni srbsko-hrvatski coni«, tj. v Bosni in Hercegovini z južno Dalmacijo. Agrarna stranka sploh ni mogla priti do kakega stališča, le njena levica se je izjavila za zagrebške izjave KDK, s poudarkom, da srbsko ljudstvo ni odgovorno za hegemonijo Srbije, temveč je ono samo njena žrtev. Jugoslovanska muslimanska organizacija je zahtevala položaj ene izmed federalnih enot za Bosno in Hercegovino. Podobno stališče je glede Črne Gore zavzelo tudi vodstvo črnogorske federalistične stranke. V Makedoniji ne prej ne pozneje ni bila dopuščena nobena stranka na nacionalni ali regionalni podlagi, ki bi mogla legalno izraziti stališče Makedoncev: Programska izjava Slovenske ljudske stranke je poleg načela zedinjenja Slovencev izrazila zahtevo, »da si Slovenci, Hrvati in Srbi v svobodnem sporazumu in na podlagi demokracije uredijo jugoslovansko državo, ki naj bo sestavljena iz enakopravnih enot, katerih ena naj bo Slovenija«.

Vse te izjave niso nakazale programa za rešitev nacionalnih vprašanj v Jugoslaviji v celoti, celo če bi vse bile resno mišljene. Poznale so kvečjemu le srbski, hrvatski in slovenski narod, vprašanje Bosne in Hercegovine, Vojvodine, Črne Gore so postavljale samo neposredno prizadete stranke, sploh nobena pa ni govorila o samoodločbi Makedoncev. A niti načelo federativne ureditve ni bilo od vseh priznано. Vse te razlike v zamislih se tudi pozneje niso zmanjšale, tudi ne po sporazumu Cveiković-Maček 1939. Posebno značilno je tudi dejstvo, da socialna vprašanja niso imela v teh programih nobene vloge.

Nasilna smrt kralja Aleksandra 9. oktobra 1934 (najverjetneje delo fašističnih ustašev) je pospešila revizijo sistema diktature. Še pred atentatom je Aleksander razmišljal o razširjenju politične podlage režima, ki se je dotlej opiral (poleg vojske) na novoustvarjeno vladno Jugoslovansko nacionalno stranko. Režim kraljevega namestništva pod vodstvom kneza Pavla (naslednik prestola Peter je bil mladoleten) si je prizadeval pridobiti opozicijske skupine k sodelovanju na temelju priznanja oktro-

irane ustave ob tem, da bi bilo njihovo delovanje spet dovoljeno in priznано. To seveda ni veljalo za komunistično stranko. Na skupščinskih volitvah dne 5. maja 1935 je poleg vladne nastopila tudi lista Zedinjene opozicije z nosilcem dr. Vladkom Mačkóm. Toda v tej grupaciji ni bilo več opozicijskih radikalov v Srbiji in SLS v Sloveniji. Po uradnih objavah je vladna lista dobila okrog 1,750.000 glasov, zedinjena opozicija 1.100.000, medtem ko se je milijón volilcev glasovanja vzdržalo. Po veljavnem sistemu je vladna lista dobila 303 mandate, opozicija pa 67. Parlament se dejansko nikoli ni v celoti formiral, ker je Kmečko demokratična koalicija razglasila bojkot skupščine. S tem je osrednji problem, prizadevanje za »parlamentarizacijo« opozicije Hrvaške, ostal nerešen.

Knez Pavle je šegel po drugi varianti: vlada se naj nāsiloni na preostale tri dotlej opozicijske meščanske politične tabore: na krog »Glavnega odbora« radikalov, na Jugoslovansko muslimansko organizacijo in na Slovensko ljudsko stranko. Novi predsednik vlade dr. Milan Stojadinović je iz teh treh v vladi sodelujočih elementov sestavil novo režimsko stranko, Jugoslovansko radikalno zajednico — JRZ. Sprejemala je oktroirano ustavo in njena načela, vključno načelo nacionalnega unitarizma in državnega centralizma. To je bilo v diametralnem nasprotju z dotlešnjimi stališči tako JMO kot SLS. Profašistična usmeritev Stojadinovićeve vlade v zunanji in tudi v notranji politiki je njene politične podpornike vse bolj kompromitirala. Gospodarsko naslanjanje na Nemčijo je pospeševalo širjenje nemškega kapitala v državi, tako da je ta po letu 1938 že dobil odločilen vpliv v najpomembnejših vejah gospodarstva. Vzporedno s tem je dobivala specifičen značaj in pomen tudi nemška manjšina v Jugoslaviji. Vse to je zbuvalo pomisleke pri knezu Pavlu, ki ni želel pretrgati možnosti za sodelovanje z zahodnimi velikimi državami, zlasti z Veliko Britanijo. Elementarna pa je bila kritičnost demokratične javnosti v Jugoslaviji, ne glede na narodno pripadnost.

V letih Stojadinovićeve vlade je KPJ pospešila novo utemeljitev svoje politike v nacionalnem vprašanju, in sicer z vidika bója proti fašistični nevarnosti. Že v letu 1934 je nastal koncept, da postane revolucionarno delavstvo neposreden vodilni faktor v posameznih narodnih gibanjih. Z uveljavitvijo takšnega svojega položaja v narodih bo reševalo tudi vprašanje temeljne družbene preobrazbe vsakega naroda in vseh skupaj v Jugoslaviji. V tem smislu je že tistega leta bila sklenjena ustanovitev nacionalnih strank v okviru jugoslovanske, in sicer za Hrvaško, Slovenijo in Makedonijo. Naslednje leto se je ta koncepcija organsko povezala z bojem za protifašistično ljudsko fronto. »Odpor proti fašizmu« je pomenil tudi obrambo integritete Jugoslavije pred zunanjo fašistično nevarnostjo. KPJ se je izrazila za to, da samoodločba narodov Jugoslavije pripelje do potrditve njihove skupnosti v svobodni federativni zvezi. (»Vsako prizadevanje, da bi se današnje državno področje Jugoslavije razbilo ali da bi se ogrozil njen obstoj, pomeni v današnjem mednarodnem položaju pomoč fašizmu in njegovim vojnim pripravam. Vsako takšno prizadevanje je nasprotno življenjskim koristim vseh narodov Jugoslavije... Vsi srbski, hrvaški, slovenski, bosenski, črnogorski, vojvodinski, makedonski in albanski demokratje morajo razumeti: skupnega sovražnika, velikosrbski fašizem, Hitlerjev in Mussolinijev fašizem, ki ogroža neodvisnost narodov Jugoslavije, je mogoče premagati samo z združenimi močmi v boju z ramó ob rami... Izbojevano svobodo bo po zmagi mogoče zavarovati samo tedaj, če se bo enotnost, skovana v skupnem boju, nadaljevala... če se vsi bratovsko združijo v demokratični federativni državi.« — Januarski razglas KPJ 1937.)

S takšnega stališča so jugoslovanski komunisti uspešno pridobivali širše soglasje demokratičnih in patriotičnih ljudi, skupin in organizacij, ko so kritizirali zunanjo in notranjo politiko vlade. Leta 1938 se je pokazalo, da najširša javnost obsoja priključitev Avstrije in da se s takšnim razpoloženjem ujema stališče KPJ, ki obtožuje Stojadinovićevo vlado, da je s svojim obnašanjem »pomagala Hitlerju pregaziti Avstrijo«. Podobno in še bolj očitno ob okupaciji Češkoslovaške.

Vlada M. Stojadinovića ni bila sposobna rešiti svojega osrednjega političnega problema, hrvatskega vprašanja. Kombinacija treh političnih taborov v režimski stranki je sama po sebi pomenila nekakšno »obkolitev« hrvatskega tabora. JRZ so takrat primerjali s trinožnikom, ki se na njem more za silo sedeti, ki pa temu, do prave trdnosti manjka še četrta noga, sporazum z voditeljem Kmečko demokratične koalicije Mačkom. Le-ta takrat sicer ni odklanjal pogovorov ne s knezom, Pavlom ne z opozicijo v Beogradu, pač pa je odklanjal Stojadinovića in JRZ, ker sta zavračala zahtevo po novih volitvah in po sprejemu nove ustave brez preglasovanja. V Maček je bil tudi v stikih s fašistično Italijo in s tem izsiljeval kneza — namestnika. S tem pa ni soglašala protifašistična javnost na Hrvatskem in drugod.

Skupščinske volitve 11. decembra 1938 so dale knezu Pavlu priložnost, za odstranitev Stojadinovića s položaja predsednika vlade. Pokazale niso moč vlade, marveč opozicije. Vladna lista (JRZ) je dobila 1.640.000 glasov, Združena opozicija 1.360.000, vzdržalo se je 1.030.000 volilcev. Fašistična stranka s centrom v Beogradu (Ljotičev Zbor) je dobila komaj 30.000 glasov. Predsedstvo vlade je knez izročil Dragiši Cvetkoviću, radikalu iz južne Srbije. On je postal nosilec sporazuma s Kmečko demokratično koalicijo.

Sporazum, navadno imenovan sporazum Cvetković-Maček, je bil dosežen 26. avgusta 1939. Z združitvijo Savske in Primorske banovine z dodatkom delov Bosne in Hercegovine je bila ustanovljena posebna Banovina Hrvatska. V nasprotju s siceršnjimi banovinami naj bi imela, znatne samoupravne pravice, imela bi svoj, sabor z zakonodajno oblastjo. Šlo je za precej daljnosežne spremembe v ustavni ureditvi.

Banovina Hrvatska je bila ustanovljena, ne da bi bile uresničene tudi ostale določbe sporazuma (odprava zakonodaje diktature, volitve). Sporazum ni bil predložen skupščini v potrditev in je ostal oktroiran. Z vstopom Mačka in nekaterih drugih predstavnikov Kmečko demokratične koalicije v beograjsko vlado je stolček režima končno dobil manjkajočo četrto nogo.

Sporazum o Banovini Hrvatski je bil v načelnem nasprotju z ustavno doktrino o nacionalni enotnosti Jugoslovanov. Hrvaški narod je bil priznan kot državnopravni subjekt in s tem se je odprlo vprašanje preureditve celotne države na temelju priznanja pluralizma nacionalnih subjektov. Sporazum je, sicer omenjal, da bo preurejen tudi položaj drugih področij države, a mišljena je bila le razširitev pristojnosti (slovenske) Dravske banovine, vsa preostala ozemlja pa bi se združila v veliki banovini z imenom Srbske dežele in s središčem v Skopju. Izvršena vključitev delov Bosne in Hercegovine v Banovino Hrvatsko je že pomenila delno uresničevanje dogovora o delitvi teh dveh dežel med Srbijo in Hrvatsko, čemur bi dokončna delitev šele sledila. To je vzbujalo odpor v Bosni in Hercegovini, in to pri vseh, treh takojšnjih narodnostih. Zlasti mladina je opozarjala, da je delitev obeh dežel nemo-goča zaradi pomešanosti hrvatskega in srbskega prebivalstva, še prav posebej pa bi pomenila tudi krivico Muslimanom, ki so že od nekdaj posebna celota.

Skoraj neposredno po nastopu vlade Cvetković-Maček se je začela druga svetovna vojna. Vlada je razglasila nevtralnost Jugoslavije, navznotraj pa je nadaljevala politiko prejšnjih režimov. Namesto obljubljenih svoboščin je poostrila represijo, šestojanuarsko zakonodajo je dopolnjevala z novimi ukrepi, celo v antisemitskem smislu. Končno je kapitulirala pred pritiskom Nemčije in Italije in pristopila k Trojnemu paktu 25. marca 1941. To ji je dokončno vzelo politično oporo v najširši jugoslovanski demokratični javnosti. Znano je, kaj je sledilo.

Ob polomu Kraljevine Jugoslavije v aprilski obrambni vojni je KPJ ugotovila, da je bil poglobitveni vzrok slabosti države poleg nerešenih socialnih problemov predvsem njena nesposobnost rešiti vprašanje odnosov med njenimi narodi na podlagi njihove suverenosti in enakopravnosti. Dejstvo pa je vendarle, da je državo razbila šele agresija fašističnih sil. Ta je sicer prišla od zunaj, toda nasproti ji je prihajala tudi pomoč fašistične pete kolone od znotraj. Posebno izrazito iz vrst jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti. Njihova opredelitev v aprilskih dneh in v sledečih

letih je bila zanje usodna. Z navdušenjem so se izročili nacistični zlorabi in postali konec koncev njena žrtev. Takšni njihovi opredelitvi so razmere v kraljevski Jugoslaviji sicer bile okvir, ne pa tudi vzrok.

Zusammenfassung

DIE FRAGE DER NATIONALEN GLEICHBERECHTIGUNG IN JUGOSLAWIEN

1918—1941

Janko Pleterski

Die Frage der Gleichberechtigung der nationalen Minderheiten in Jugoslawien in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen ist nicht von der Frage zu trennen, wie die allgemeinen politischen und verfassungsmäßigen Grundlagen für die Beziehungen zwischen den Völkern dieses Staates waren. Der Beitrag umreißt in Form einer Übersicht die Entwicklung der zwischennationalen Beziehungen in Jugoslawien in den Jahren von 1918 bis 1941, in einem Staat, der gegründet wurde auf der Basis des Grundsatzes vom Selbstbestimmungsrecht der Völker, als Resultat der nationalen Bewegungen, die bereits im 19. Jahrhundert eingesetzt hatten. Das monarchistische Jugoslawien betrachtete diesen Grundsatz jedoch nicht als Fundament für die Regelung der innerstaatlichen Verhältnisse, wenn es auch dem politischen Charakter der jugoslawischen Bewegung und der tatsächlichen ethnischen Struktur nach ein Vielvölkerstaat war. Es wird der Wandel des unitaristischen Grundsatzes der herrschenden Faktoren im Staate dargestellt, verschiedene Standpunkte der demokratischen und föderalistischen Opposition der legalen Parteien sowie die wichtigsten Entwicklungslinien der Anschauungen und der nationalen Konzeption der verbotenen kommunistischen Partei Jugoslawiens. Trotz innerer Konflikte, die aus ungelösten sozialen und nationalen Problemen hervorgingen, war die Integrität des jugoslawischen Staates von historischem Interesse und eine bewußt akzeptierte Notwendigkeit aller jugoslawischen Völker und auch der revolutionären Bewegung. Der Staat wurde erst durch die Aggression der faschistischen »Achsenmächte« zerstört. Innerhalb des Staates wurde die äußere Aggression unterstützt durch Aktivitäten aus den Reihen jugoslawischer Staatsbürger deutscher Nationalität. Deren Option im April 1941 und in den darauffolgenden Okkupationsjahren wurde gerade ihnen selbst zum Verhängnis. Mit Begeisterung lieferten sie sich dem nazistischen Mißbrauch aus und wurden letzten Endes dessen sowie ihr eigenes Opfer. Für deren Option gaben die Verhältnisse im königlichen Jugoslawien zwar den Rahmen, nicht aber auch den Grund ab.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki je doslej izšla v 25 letnikih (1964 ni izšla). Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna. V letniku 1985 naj posebej opozorimo na razprave o fojbah v Julijski krajini, na stenografski zapisnik seje IOOF iz leta 1950, na pregled javno publiciranih stališč KPSTO in KPI do londonskega memoranduma iz 1954, kot tudi na razpravo o programu Zedinjene Slovenije v letu 1848 in oblikovanju slovenske nacionalne države leta 1918 ter ne nazadnje na bibliografijo revije Pod lipo.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov in cene zanje, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1 — 12 din
 PZDG 1960/2 — 12 din
 PZDG 1961/1-2 — 12 din
 PZDG 1963/1-2 — 25 din
 PZDG 1965/1-2 — 25 din
 PZDG 1966/1-2 — 36 din
 PZDG 1967/1-2 — 36 din
 PZDG 1968/69, 1-2 — 50 din
 PZDG 1970/1-2 — 50 din
 PZDG 1971/72 — 100 din

PZDG 1974 — 200 din
 PZDG 1975/76 — 270 din
 PZDG 1977 — 170 din
 PZDG 1978/79 — 150 din
 PZDG 1980 — 220 din
 PZDG 1981 — 250 din
 PZDG 1982 — 900 din
 PZDG 1983 — 900 din
 PZDG 1984 — 1900 din
 PZDG 1985 — 3000 din